

**INTERVINDRE EN PROSOCIALITAT A L'ÀMBIT EDUCATIU:
UNA REVISIÓ SISTEMÀTICA**

**INTERVENIR EN PROSOCIALIDAD EN EL ÁMBITO EDUCATIVO:
UNA REVISIÓN SISTEMÁTICA**

*PROSOCIAL INTERVENTION IN THE EDUCATIONAL FIELD:
SYSTEMATIC REVIEW*

Manuel Martí-Vilar, Nerea Verdú-Ruiz**
i Lucas Serrano-Pastor****

DOI: 10.7203/anuari.psicologia.19.1.149

Resum

El present treball se centra a realitzar una revisió sistemàtica de la literatura, referent a la intervenció prosocial en estudiants a etapes preuniversitàries. El principal objectiu és analitzar les propostes d'intervenció prosocial en Educació Infantil, Primària i Secundària, i observar els efectes que tenen sobre la conducta. La revisió s'ha fet mitjançant 19 articles obtinguts de la base de dades Web of Science, Scopus (WOS), Dialnet, ResearchGate i PubMed. Els resultats mostren la rellevància d'intervindre a l'àmbit educatiu preuniversitari a través de programes que fomenten el desenvolupament socioemocional que conseqüentment provoquen un augment de les conductes prosocial i la competència social, i una disminució dels comportaments agressius, destacant, la seua influència en l'agressió relacional. Aquestes competències afavoreixen un clima positiu a l'aula que es veu reflectit en unes millores en les qualificacions acadèmiques.

Paraules clau: conducta prosocial, estudiants, intervenció, soci-emocional, agressió.

* Professor Titular de Universitat. Dept. de Psicologia Bàsica. Universitat de València. Avgda. Blasco Ibañez, 21. 46010-València. Adreça electrònica: <Manuel.Marti-Vilar@uv.es>.

** Psicòloga. Unitat d'Investigació «Pensament i Interacció Social». Dep. Psicologia Bàsica. Universitat de València. Adreça electrònica: <nverdurui@gmail.com>.

*** Psicòleg. Estudis en el Màster «Cognició i evolució humana». Universitat Illes Balears. Adreça electrònica: <lucas.serrano.pastor@gmail.com>.

Resumen

El presente trabajo se centra en realizar una revisión sistemática de la literatura, referente a la «intervención prosocial en estudiantes de etapas preuniversitarias». El principal objetivo es analizar las propuestas de intervención prosocial en Educación Infantil, Primaria y Secundaria, y observar los efectos que tienen sobre la conducta. La revisión se ha hecho mediante 19 artículos obtenidos de la base de datos Web of Science (WOS), Scopus, Dialnet, ResearchGate y PubMed. Los resultados muestran la relevancia de intervenir en el ámbito educativo pre-universitario a través de programas que fomenten el desarrollo socioemocional que consecuentemente provocan un aumento de las conductas prosociales y la competencia social, y una disminución de los comportamientos agresivos, destacando, su influencia en la agresión relacional. Dichas competencias favorecen un clima positivo en el aula que se ve reflejado con unas mejoras en las cualificaciones académicas.

Palabras clave: conducta prosocial, estudiantes, intervención, socioemocional, agresión.

Abstract

The present project aims to make a systematic review of the prosocial interventions addressed to students before their access to University. The main purpose is to analyze the proposed prosocial interventions in Primary Education, and in Secondary education in order to observe the effects they have in the students' behaviour. The review has been made considering 19 articles obtained from the data base of Web of Science, Scopus (WOS), Dialnet, ResearchGate and PubMed. The results show the importance of the intervention in educational settings before university studies throughout some programmes which promote socio-emotional development and cause an increase in the prosocial behaviours and social competence; while causing a decrease in aggressive behaviours, highlighting their influence in the inter-relationship aggressiveness. These competences support and promote a positive climate inside the classroom which can be observed through the improvements in academic qualifications.

Key words: prosocial behaviour, students, socio-emotional intervention, aggression.

Introducció

La conducta prosocial i l'empatia, a la infància i adolescència, poden actuar com factors de protecció en l'individu, ja que tenen la capacitat d'inhibir conductes antisocials i promoure comportaments adaptatius, tant en l'àmbit individual com social (Mikolajewski, Chavarria, Moltisanti, Hart, i Taylor, 2014).

La falta d'empatia s'ha relacionat amb la psicopatologia, l'agressivitat i la delinqüència (Cornelio-Nieto, 2009; Oberman, Ramachandran i Pineda, 2008; Hare, 2006). Amb una òptima educació en valors les persones poden arribar a convertir-se en ciutadans més responsables amb la societat, empàtics, solidaris i proactius. L'educació en aquests comportaments es promou des de l'escola considerant-se un àmbit per desenvolupar habilitats sociocognitives i emocionals que afavorisquen la competència social (Fernández, Viquer, i Cantero, 2015). A més, els xiquets que passen molt de temps a l'escola permeten assimilar els valors socials. Però, no es deu oblidar que açò no és únicament qüestió de les escoles, sinó que també és responsabilitat de les famílies i d'altres agents educatius i socials.

Quan s'utilitza el terme de conducta prosocial es fa referència al comportament social positiu (Fernández, Viquer, i Cantero, 2015). Segons Martorell, González, Ordoñez, i Gómez (2011) són relacions d'ajuda, cooperació i altruisme, estant estretament relacionats amb el desenvolupament moral i emocional. Si en la seua definició s'inclouen aspectes motivacionals, es troben dos tipus diferent de «conductes socials positives»: les conductes prosocials que suposen un benefici mutu per ambdues parts implicades en la relació, i les conductes prosocial que solament beneficien a una de les parts (Zumalabe, 1994). En aquesta investigació no es farà distinció entre els tipus mencionats.

L'estudi de la conducta prosocial ha sigut examinada des de diversos models explicatius (Martí-Vilar, 2008):

- a) La perspectiva etològica i sociobiològica: emmarca les actituds altruistes en un origen filogenètic, existint en altres espècies i no únicament als éssers humans.
- b) L'enfocament cognitiu-evolutiu: es relaciona la conducta altruista amb el desenvolupament moral i cognitiu.
- c) La perspectiva psicoanalítica: explica diversos motius (superació del sentiment de culpa, mecanisme de compensació...) que promouen la conducta d'ajuda.
- d) Teories de l'aprenentatge: es postula que la conducta prosocial està determinada per factors externs, l'ambient. Dites conductes són apreses mitjançant condicionament clàssic o operant.

Tots aquests models, han permés entendre la conducta prosocial com un constructe multidimensional que pot ser fomentada a través del desenvolupament de diverses aptituds que engloben variables cognitives, afectives, de personalitat i de context (Martí-Vilar, i Lorente, 2010).

Concretament, a la literatura destaca la relació entre el judici moral i les conductes altruistes (Martí-Vilar, i Lousado, 2010). Piaget (1932) va ser el pri-

mer psicòleg que va parlar específicament del desenvolupament del pensament moral. Es centra en la vida moral dels xiquets, afirmant, que en les primeres etapes aquests tenen una moral heterònoma, es a dir, actuen basant-se en normes i obeeixen estrictament a l'autoritat. Seguidament, com a conseqüència de la interacció amb els seus iguals generen la capacitat de resoldre conflictes buscant la solució més justa, el qual afavoreix el seu desenvolupament cap a una moral més autònoma (Martí-Vilar, i Palma, 2010).

Pel que fa a l'educació moral dins del sistema educatiu, es troba una rivalitat entre Piaget i Durkheim, ambdós autors de gran influència. Martí-Vilar (2008) esclareix aquestes dues postures: Durkheim, partint de la sociologia, considera tota moral com imposada pel grup a l'individu i per l'adult al xiquet. Defensa una pedagogia tradicionalista que es recolza en mètodes autoritaris per aplegar a la llibertat interior de la consciència. Tanmateix, Piaget analitza el mode amb el qual el xiquet passi de l'egocentrisme a la cooperació. Suggerix que els mestres emfatitzen la toma de decisions cooperativa, provocant d'aquesta manera el desenvolupament del pensament moral, amb l'objectiu de fomentar la construcció de regles segons la justícia. Proposa que els mestres plantegen tasques difícils perquè els estudiants resolguen els problemes i arremet contra els plantejaments que proposen l'adoctrinament amb una sèrie de normes o l'aprenentatge unidireccional i descendent de les normes del grup. A més Kohlberg, seguint el plantejament de Piaget, defensa que la moral dels individus es desenvolupa a través d'una sèrie d'etapes, que son les mínimes en tots els éssers humans.

Tenint en compte el punt comentat, sorgeix la següent pregunta: Per què és important intervindre en estudiants en etapes preuniversitàries?

Tradicionalment, els investigadors en Psicologia i Educació, s'han centrat a estudiar la conducta antisocial i agressiva als adolescents (Dodge, Coie, i Lynam, 2006; Marcus, 2007). No obstant, aquesta tendència està canviant els últims anys, y nombrosos autors han començat a estudiar la conducta prosocial, posant de manifest la seua relació amb la formació de relacions positives interpersonals i el manteniment del benestar social i personal (Arias, 2015; Van Tongener, Green, Davis, Hook, i Hulsey, 2016; Zuffianò, i Martí-Vilar), i el seu paper en la prevenció de conductes antisocials (Martí-Vilar, Gimeno-Navarro, i Álvarez, 2017).

En aquest procés d'adquisició de conductes socials positives i socialització de l'individu intervenen diferents variables, entre les quals destaquen: «la cultura, els agents socialitzadors bàsics com són la família, l'escola, mitjans de comunicació i persones significatives» (Maganto, 1994). Com senyala Garaigordobil (2014): les normes socioculturals, els valors i els estàndards d'una societat, que el subjecte internalitza en el procés de socialització, mediatitzen en la realització o no de conductes prosocials.

Als últims anys, a les escoles, hi ha hagut un augment en la presa de consciència per promocionar una formació basada en educació moral i valors ètics, on els xiquets puguen ser capaços d'aprendre en un ambient que fomenta la tolerància, el respecte i la igualtat, entre altres valors. De fet, autors com Eisenberg (2000) i Penner, Dovidio, Piliavin, i Schroeder (2005) afirmen que els xiquets que presenten una disposició prosocial o han sigut educats envers aquesta, la mantindran durant l'etapa adulta, sent un factor de protecció davant la conducta agressiva (Romersí, Martínez-Fernández, i Roche, 2011). A més, segons Inglés i al. (2009) la conducta prosocial es considera un factor predictor positiu i significatiu de l'èxit acadèmic.

Per tant, de quina manera es podria intervindre des de la psicologia de l'educació?

Tenint en compte les funcions redactades pels Col·legis Oficials de Psicologia hi hauria diversos espais on el professional de la psicologia pot desenvolupar dites competències prosocials d'una forma longitudinal i transversal: intervenció davant les necessitats educatives dels alumnes (valoració psicoeducativa i promoció d'intervencions que milloren les capacitats dels alumnes), preventives (assessorament i desenvolupament de programes i projectes), intervenció en la millora de l'acte educatiu (adhesió en l'elaboració de projectes junt altres professionals), formació i assessorament familiar (intervencions a les relacions familiars i col·laboració entre centre i família), intervenció socioeducativa (intervencions amb la comunitat on es desenvolupen les activitats educatives) i investigació i docència.

Per tant, l'objectiu d'aquest estudi és fer una revisió sistemàtica dels articles publicats referents a intervencions prosocials amb alumnat a etapes preuniversitàries i extraure les principals aportacions amb la finalitat de fer propostes d'intervenció òptimes.

Metodologia

Bases de dades consultades: WOS, Scopus, Dialnet, ResearchGate, PubMed.

Criteris d'inclusió:

- Treballs presentats en castellà o anglés, del 2008 al 2017.
- Estudiants en etapes preuniversitàries.
- Els articles han d'incloure com a paraules clau els termes *conducta prosocial*, *intervenció* i *estudiants*.

Criteris d'exclusió:

- Treballs anteriors a 2008.
- S'ha exclòs el treball de: Efecte del Programa BETA - PUCV sobre la conducta prosocial i la responsabilitat social dels seus alumnes: una anàlisi

amb regressió per discontinuïtat, per centrar-se únicament en alumnes amb elevades capacitats i no haver aconseguit establir que existisquen patrons de conducta prosocial i responsabilitat social diferents d'altres xiquets amb també elevades capacitats i que no hagen participat en el programa.

- Articles de pagament.
- Articles que requereixen permís.

Una vegada establits els criteris d'inclusió i exclusió es procedeix a la recerca d'articles seguint tres fases diferenciades: cerca inicial, cerca sistemàtica i cerca manual.

Cerca inicial

La cerca inicial té com a objectiu conèixer els treballs existents relacionats amb el tema utilitzant la base de dades WOS. Per aquesta primera cerca es van utilitzar com a paraules claus *prosocial behavior*, sense restricció de l'any de publicació ni de l'idioma (4.919 resultats). D'aquesta manera, es va poder conèixer en quins dels últims 10 anys va haver-hi major percentatge de publicacions (taula 1). Es pot observar com en aquests últims anys, sobretot 2015, 2016 i 2017 hi ha hagut un augment de publicacions i de l'interès per la matèria com ho indica el percentatge de publicacions (48.24%), sent prou major que als anys anteriors. També s'observa que el 51.07% de les publicacions són als EUA (taula 2).

En una segona cerca es va afegir el tòpic *students* per intentar relacionar-ho, en major mesura, al tema en qüestió: Intervenció prosocial en estudiants. Per tant, el criteri de recerca va ser *prosocial behavior AND students*, on es van trobar un total de 902 resultats, de nou sense restricció de l'any de la publicació ni de l'idioma. Ací també s'observa que els anys en els quals més publicacions d'articles es van realitzar van ser 2015, 2016 i 2017.

Es va finalitzar la cerca inicial amb un total de 637 entrades, considerant-ho un número adequat per a una revisió bibliogràfica.

TAULA 1
*Percentatge de publicacions segons l'any 2008 a 2017,
 utilitzant el t pic prosocial behavior*

Any	Nombre	Percentatge
2017	831	16.89%
2016	840	17.08%
2015	702	14.27%
2014	585	11.89%
2013	484	9.84%
2012	416	8.46%
2011	373	7.58%
2010	266	5.41%
2009	229	4.65%
2008	193	3.92%

Dades obtingudes de la base de dades WOS, el desembre de 2017.

TAULA 2
*Percentatge de publicacions segons els països
 utilitzant el t pic prosocial behavior*

Països/territoris	Nombre	Percentatge
EUA	2512	51.07%
Alemanya	454	9.23%
Canad�	424	8.62%
Anglaterra	409	8.31%
Països Baixos	398	8.09%
Pobles República Popular Xina	264	5.37%
Austràlia	210	4.27%
Itàlia	159	3.23%
Espanya	158	3.21%
Suïssa	126	3.56%

Dades tretes de la base de dades WOS, el desembre del 2017.

Cerca sistemàtica

Per a la cerca sistemàtica partim de la cerca inicial, però aquesta vegada ens fixem en els títols dels treballs. Per facilitar la recerca, afegim com filtre la paraula *intervention*, amb la finalitat de refinar la cerca i ajustar-la més a l'objectiu. D'aquesta manera apareixien 211 resultats. Com el que interessa són els últims deu anys, s'ajusta la cerca perquè apareguen els treballs publicats entre 2008 i 2017 amb el que s'obté un total de 170 resultats. Una vegada seleccionats els títols que tenen relació amb les conductes prosocials en estudiants, es va passar a analitzar els resums i es van seleccionar 23 articles, dels quals dos van haver de ser descartats per no trobar-se disponible el text complet. Finalment, després d'examinar els articles complets, es van seleccionar únicament 16 que s'ajustaven al criteri de cerca.

Cerca manual

La cerca manual es va dur a terme buscant articles de manera individual, és a dir, sense seguir un filtre tan ampli com en la cerca sistemàtica. Per a això, es va buscar en diferents bases de dades: Dialnet, Researchgate, Scopus, PubMed. En aquesta fase es van seleccionar 3 articles més, ja que alguns dels que es van trobar ja s'havien inclòs en la cerca sistemàtica.

Després de finalitzar la cerca manual i sistemàtica es van obtenir un total de 19 articles (figura 1). Sobre aquests es treballa per fer la revisió sistemàtica amb l'objectiu d'aportar la informació necessària per saber per què és important interviure en l'àmbit educatiu i quin tipus de propostes existeixen (taula 3).

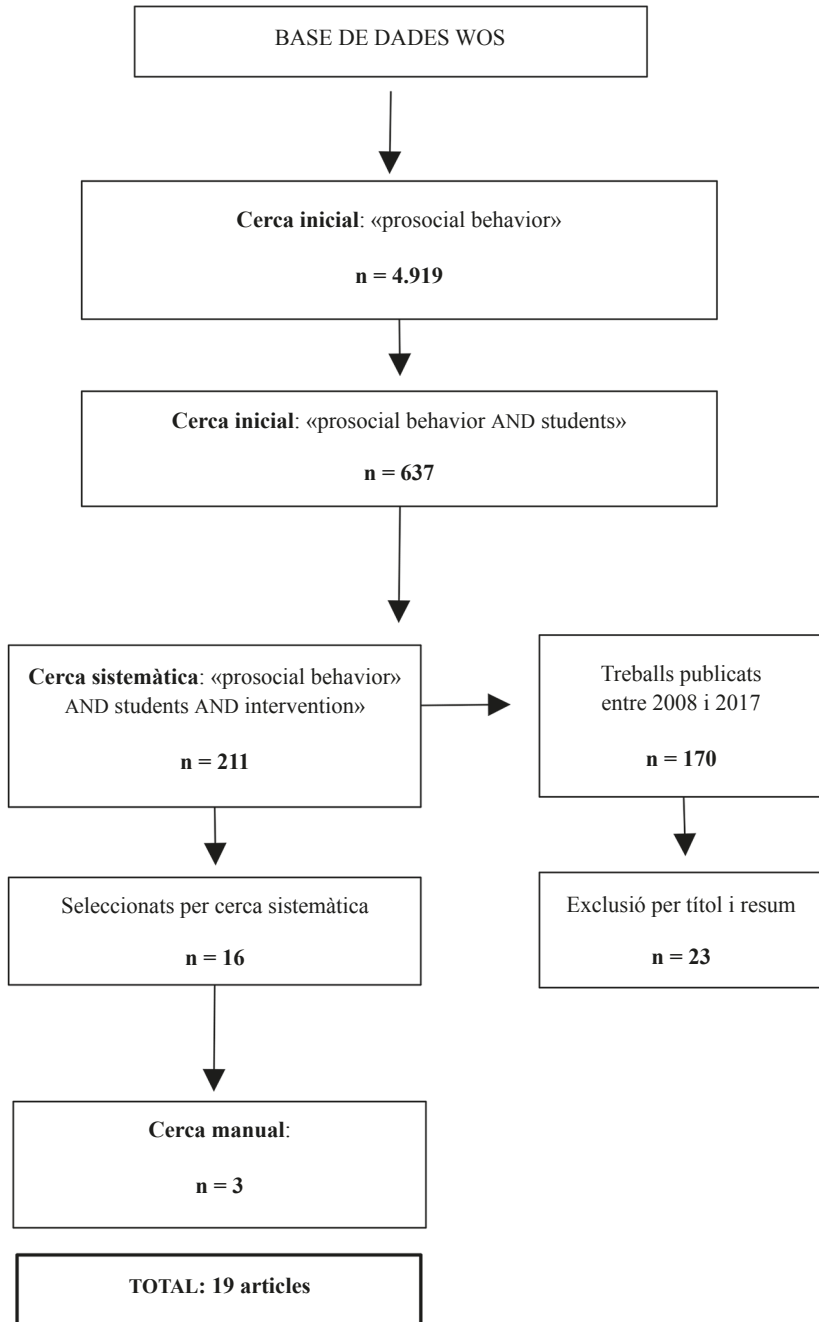

Figura 1. Esquema del procés de selecció dels articles.

TAULA 3
Descripció dels articles revisats

AUTORS	MOSTRA	OBJECTIU	RESULTATS
Bierman, K. i al. (2010)	Xiquets de múltiples ètnies (n = 2.937).	Examinar l'impacte d'un programa d'aprenentatge socioemocional universal.	Reducció de l'agressió, major comportament prosocial i compromís acadèmic.
Bowman-Perrott, L. et al. (2016)	Estudiants des del jardí d'infància fins al grau 12 (n = 1.580).	Promoure comportaments prosocials i disminuir els problemes de conducta.	Reducció de la conducta problemàtica i augment del comportament prosocial.
Caprara, G. V. i al. (2014)	El grup d'intervenció va incloure a 151 estudiants (52,3% homes) i el grup de control, 173 estudiants (50,3% dones).	Avaluar els efectes d'una intervenció pilot en l'escola denominada CEPIDEA, dissenyada per promoure el comportament prosocial en l'adolescència primerenca.	Grup intervenció: augment dels comportaments d'ajuda i millora de les qualificacions, i disminució de l'agressió física i verbal.
Cortina, M. A. i Fazal, M. (2015)	Des del principi del projecte han participat més de 10.000 estudiants.	Abordar les dificultats psicològiques que impedeixen l'experiència escolar dels estudiants.	Reducció de problemes emocionals i de conducta, i augment de comportaments prosocials.
Espelage, D. L. et al. (2016)	Estudiants amb discapacitats en 12 escoles a la meitat oest dels EUA (n = 123).	Avaluar l'efectivitat del programa en l'augment de comportaments prosocials que podrien servir com factors protectors contra el conflicte i l'assejament entre companys.	Estudiants amb discapacitat del grup intervenció: augment en la disposició a intervenir en incidents d'intimidació i millora de les qualificacions acadèmiques.
Fishbein, D. H. i al. (2016)	Quatre escoles a barris d'alta pobresa amb característiques demogràfiques similars van ser assignades a l'atzar al grup control i al grup d'intervenció.	Determinar els efectes d'una intervenció universal basada en l'escola sobre els resultats socials, emocionals, relacionals i cognitius en els xiquets pobres del jardí d'infància.	Xiquets del grup intervenció: millores en regulació emocional, comportament prosocial, relacions entre company i inhibició motora, i disminució de l'agressió.
Garaigordobil, M. i al. (2015)	Adolescent espanyol de 13 a 15 anys (77 homes, 99 dones) assignats aleatòriament al grup experimental i control.	Avaluar els efectes d'un programa antiassetjament en els factors del desenvolupament socioemocional i amb la violència.	Els ANOVA post-test confirmaren que el programa va estimular una millora significativa, al grup experimental, en la cognició, les emocions i les conductes associades al desenvolupament socioemocional, i una disminució de la violència.

TAULA 3 (cont.)

AUTORS	MOSTRA	OBJECTIU	RESULTATS
Griese, E. i Buhs, E. (2013)	Els participants eren estudiants de quart i cinquè grau (511 total) principalment europeus americans (43.4%) i hispans (48.2%).	Observar l'efecte moderador potencial dels comportaments prosocials en la soledat dels joves que són victimitzats.	El comportament prosocial va moderar significativament la relació entre la victimització per pars i la soledat.
Játiva, R. i Cerezo, M. A. (2014)	109 adolescents de 14 a 18 anys amb un baix rendiment acadèmic.	Analitzar la relació entre victimització i desajust psicològic en adolescents, i el rol de l'autocompassió com a mediadora.	L'autocompassió va mediar parcialment la relació entre la victimització i el desajust psicològic, i va reduir les conseqüències negatives als adolescents que van informar haver sigut víctimes.
Kramer, T. i al. (2014)	Escola de la intervenció: 348 estudiants i 17 mestres. Escola de control: amb 266 estudiants i 11 mestres.	Comprovar si disminueixen els comportaments d'internalització i augmenten els comportaments prosocials. Avaluat si els mestres poden implementar el programa i si el valoren com socialment vàlid.	Els estudiants en risc milloraren als símptomes internalitzants i comportaments prosocials. Els mestres van ser capaços d'implementar el programa un alt nivell de fidelitat, i van mantenir punts de vista moderadament favorables.
Leadbeater, B. J. i al. (2016)	Estudiants canadencs de grau 1 a 4 (n=1.329), els seus pares i mestres.	Verificar si el lideratge prosocial dels xiquets i les expectatives de responsabilitat social dels seus mestres estan associats amb disminucions en la victimització entre companys, l'agressió i problemes emocionals.	Augments al lideratge prosocial i responsabilitat social, s'associen amb disminucions en l'agressió, la victimització i els problemes emocionals.
Leff, S. i al. (2016)	Estudiants de 3r a 5é grau, afroamericans (> 90%), de famílies monoparentals i baixos ingressos (> 70%).	Examinar l'impacte del F2F per a tots els estudiants a les aules d'intervenció, les relacions mestre-estudiant i l'agressió.	Augment dels comportaments prosocials, millora de les relacions mestre-estudiant i disminució de l'agressió relacional i física.
Muratori, P. i al. (2016)	Van participar nou classes (184 estudiants amb una edat mitjana de 91 mesos) de dues escoles de primària en la Toscana (Itàlia).	Examinar l'eficàcia del programa en la reducció dels problemes de comportament i millorar les qualificacions escolars.	Reducció significativa dels problemes de comportament i millora en les qualificacions en les classes d'intervenció.

TAULA 3 (cont.)

AUTORS	MOSTRA	OBJECTIU	RESULTATS
Reinke, W., i al. (2014)	Professors (n=68) i estudiants del jardí d'infància i primària (n = 1.148).	Explorar la forma en la qual l'entrenador va passar temps amb els professors que identifiquen estudiants amb un comportament desafiant.	Disminució de les taxes de conducta disruptiva, augment del comportament prosocial i una tendència a millorar el comportament a la tasca.
Romersi, S., i al. (2011)	Estudiants pertanyents a sis escoles de la província de Barcelona (Espanya) amb una edat mitjana de 14.49 anys dels quals 53,5% van ser dones (n = 198)	Analitzar els efectes del PMP en estudiants d'educació secundària.	Increment dels comportaments prosocials i de la percepció col·lectiva del clima de l'aula en l'ajuda a alumnes amb problemes físics, la valoració positiva del treball dels altres i aproximació cap als companys exclosos.
Schell, A., i al. (2015)	Xiquets de 5-6 anys (n = 221).	Enfortir el coneixement i la regulació emocional, l'empatia, les habilitats comunicatives i la resolució de problemes socials.	Perfeccionament en la resolució dels problemes sociocognitius i dels comportaments prosocials al grup d'intervenció.
Schonert-Reichl, K., i al. (2012)	585 xiquets de quart a setè grau repartits en 28 aules.	Ampliar la comprensió en la promoció escolar de la competència socioemocional dels xiquets.	Milliores en la prosocialitat i reducció de l'agressió proactiva i relacional.
Umimo, A., i Dammeyer, J. (2016)	Una classe de cinquè grau en l'escola pública (22 xiquets entre 11 i 13 anys, 50% homes) i una altra classe de cinquè grau en l'escola privada (23 xiquets entre 11 y 12 anys. 57% homes).	Investigar la relació entre un programa d'intervenció prosocial no-instruccional, la metacognició i la qualitat de vida.	La qualitat general de vida i l'autoestima dels xiquets van ser significativament majors després de la intervenció.
Zuluaga-Lotero, A. M., i al. (2015)	Dues institucions educatives privades de Colòmbia. En la primera, van participar el sisè (21 estudiants) i novè (19 estudiants) grau (dos amb discapacitat). En la segona, van participar el setè (15 estudiants) i desè (16 estudiants) grau (3 amb discapacitat).	Avaluar si el projecte <i>Mosqueteros</i> , dissenyat per generar ambients socials adequats per a la inclusió escolar, augmenta la interacció entre pares amb discapacitat cognitiva i sense, i les conductes prosocials.	<i>Mosqueteros</i> va augmentar les oportunitats d'interacció adequada i la conducta prosocial entre pares, afavorint el clima de l'aula i la inclusió escolar dels joves amb discapacitat.

Resultats

Els comportaments agressius dels xiquets causen greus conseqüències emocionals i socials que afecten el seu desenvolupament acadèmic. De fet, autors com Olweus (1993), Ortega (1998) i Cerezo (2001) han demostrat que aquells individus que protagonitzen conductes d'intimidació o es troben implicats en situacions de violència, siga com a víctima o agressor, tendeixen a presentar un rendiment acadèmic més baix (Pérez-Fuentes et al., 2011). Per això, en l'actualitat, es demana als empleats de l'escola que facen front a problemes emocionals i de comportament dels estudiants, a més de complir amb les demandes acadèmiques (Walker, 2004). Per tant, les escoles són un sistema de subministrament primari per a estudiants amb trastorns emocionals i conductuals (Roms i Hoagwood, 2000).

Els programes, ben implantats, d'aprenentatge socioemocional poden tindre efectes preventius significatius sobre les taxes d'agressió, competència social i compromís acadèmic (Bierman et al., 2010). Els programes d'intervenció psicoeducativa que tenen com a finalitat previndre i reduir els comportaments violents.

Disminució de l'agressió i augment de comportaments prosocials

Diversos estudis demostren que aquells participants que van rebre un programa d'aprenentatge socioemocional van mostrar nivells més baixos d'agressió, hiperactivitat i un major nombre de comportaments prosocials, en comparació amb els grups control (Bierman et al., 2010; Bowman-Perrott, Burke, Zaini, Zhang, i Vannest, 2016; Muratori et al., 2016). Als treballs de Caprara i al. (2014) i Bowman-Perrott et al. (2016), s'ha observat que el tipus d'agressió que disminueix és tant física com verbal. Resultats similars es troben a l'estudi de Schonert-Reichl, Smith, Zaidman-Zait, i Hertzman (2012), els quals se centren en la comprensió empírica dels processos i mecanismes que provoquen tant l'agressió com els comportaments prosocials, així com models teòrics que orienten els programes relacionats dirigits a una sèrie de comportaments socials. En aquest estudi, els xiquets que van participar en la intervenció van augmentar de manera significativa els comportaments prosocials i van disminuir l'agressió proactiva i relacional.

A l'estudi de Reinke et al. (2014) es va fer ús de l'entrenament en un programa de gestió de l'aula, on l'entrenador donava suport als mestres en el desenvolupament i implementació de plans de suport conductual per a estudiants amb conductes disruptives. Als resultats, per una banda, es va veure que els mestres empraven un menor nombre de reprimendes amb els seus alumnes, i per altra, que els estudiants del grup experimental van augmentar significati-

vament els seus comportaments prosocials i van reduir les taxes de conducta disruptiva, en comparació amb el grup control.

Així i tot, a l'estudi Romersi, Martínez-Fernández, i Roche (2011) i en particular en els estudiants del grup experimental que van participar en el Programa Mínim d'Increment Prosocial, es van observar canvis positius en les conductes dels adolescents. Aquest programa està indicat per a estudiants de secundària, i els autors assumeixen que l'increment de la quantitat i qualitat de les accions prosocial comporta una millora en l'educació emocional actuant com a preventiu dels comportaments agressius i antisocials. En general, aquests canvis no es van produir en els adolescents que no van participar en el programa, la qual cosa sembla indicar que la intervenció ha aconseguit el seu objectiu.

Agressió relacional

Els membres implicats en situacions de maltractament o assetjament escolar, independentment del seu rol, estan exposats a una major probabilitat de patir desajustaments psicosocials i trastorns psicopatològics, tant en l'adolescència com la vida adulta (Garaigordobil, 2011a, 2011b, Garaigordobil, i Oñederra, 2010). Debut als efectes perjudicials del maltractament entre iguals, s'han desenvolupat programes per a la seua prevenció. Concretament, a la investigació de Garaigordobil et al. (2015) es va observar una disminució estadísticament significativa de les conductes agressives i un augment de les conductes prosocials, de l'autoestima, millorament del concepte dels altres i un increment de la capacitat d'empatia per resoldre conflictes de forma constructiva, als participants del grup experimental.

A la literatura s'ha analitzat el paper protector de les conductes prosocials per a les víctimes d'agressió relacional. A l'estudi realitzat per Griese i Buhs (2013) es va comptar amb 511 estudiants de quart i cinqué grau, sent el seu objectiu, examinar el possible paper moderador dels comportaments prosocials en la relació entre la victimització relacional i explícita dels adolescents primerencs i els canvis en la seua soledat un any després. Es va observar que les víctimes vistes com a més prosocials, especialment aquells que experimenten de moderats a alts nivells de victimització, van mostrar significativament menys soledat i més sentiment de pertinença al grup que les víctimes que van ser percebudes com a menys prosocials pels seus companys.

A més, al treball del Leff, Waasdorp, i Paskewich (2016), s'afirma que són les xiquetes les que més utilitzen aquest tipus d'agressió. El programa *Friend to Friend* (F2F), promou i dona suport als comportaments prosocials dels agressors, la qual cosa pot ajudar a canviar la seua reputació entre companys i mestres i, per tant, influir en el clima general de l'aula. F2F ha sigut efectiu

en les xiquetes de zones urbanes i amb alts nivells d'agressió, aquestes, van aprendre a resoldre problemes i a reduir l'agressió relacional. A més, augmentaren els comportaments prosocials i va millorar el clima de l'aula, reforçant les relacions entre mestres i alumnes.

Játiva i Cerezo (2014), van utilitzar una mostra de 109 adolescents entre 15 i 18 anys amb baix rendiment escolar i van analitzar la relació entre la victimització i el desajustament psicològic, utilitzant l'autocompassió com a variable mediatra. Per a això, van utilitzar, un qüestionari de dades sociodemogràfiques, el Juvenile Victimization Questionnaire (JVQ), el Youth Self-Report (YSR) i la Self-Compassion Scale (SCS). Les autores afirmen que l'autocompassió pot actuar com a factor de protecció davant del desajustament psicològic als adolescents victimitzats. Els resultats mostren que l'autocompassió modera la relació entre el maltractament infantil i el desajustament emocional.

Per últim, els programes d'aprenentatge socioemocional també poden servir per a millorar les habilitats prosocials i els resultats acadèmics dels xiquets amb diversitat funcional, prevenint així l'assetjament escolar (Espelage, Rose, i Polanin, 2016). Les estratègies cooperatives han demostrat que generen canvis positius en els comportaments dels alumnes i possibiliten la inclusió escolar de xiquets i joves amb diversitat funcional (Zuluaga-Lotero, Arias-Gallo, i Montoya, 2015).

Competència social

PATHS és un programa dissenyat per a millorar les relacions dels xiquets amb els seus companys, a través de l'ensenyança en bones maneres, el respecte als torns, la compartició al joc i l'escolta empàtica. Aquestes competències es consideren habilitats decisives per a les interaccions socials positives. Fishbein et al. (2016) van trobar una millora substancial en els xiquets que van rebre el pla d'estudis PATHS respecte a les mesures del comportament social avaluades: la regulació de l'emoció, el comportament prosocial, les relacions amb els seus companys, i els problemes conductuals com l'agressió i hiperactivitat.

The Art Room és una intervenció de grup dirigida a estudiants amb problemes emocionals i de comportament. A l'inici de l'estudi de Cortina i Fazal (2015) hi havia 60 estudiants (37%) que complien criteri per a un possible trastorn psiquiàtric, no obstant, després de la participació en aquest programa d'intervenció, aquesta xifra es va reduir a 35 estudiants (21%). Els resultats demostren un impacte positiu de la intervenció als participants. A més, després de la participació en el programa, els estudiants es mostren més prosocials i els mestres van destacar un menor impacte dels problemes en classe i en la vida quotidiana.

Schell, Albers, Von Kries, Hillenbrand, i Hennemann (2015), van dur a terme un programa per previndre els trastorns de comportament en xiquets en etapes preescolars. Als resultats es van detectar estratègies prosocials efectives de resolució de problemes inclús cinc mesos després de la finalització de la intervenció. Per tant, dit xiquets tenen disponibles estratègies més positives que els seus companys del grup control per solucionar situacions problemàtiques, prevenint els trastorns de comportament.

Qualitat de vida i autoestima

Umino i Dammeyer (2016), van pretendre comprovar si una intervenció prosocial no instructiva, que consisteix en la planificació, actuació i autoavaluació del comportament prosocial, pot millorar la metacognició i qualitat de vida dels estudiants. La intervenció va tindre una durada de 10 setmanes on els xiquets es van posar com a objectiu ajudar els altres (planificació), es van ajudar mútuament (actuació) i van avaluar el seu propi rendiment (autoavaluació). En els resultats es troba un augment significatiu en la qualitat de vida general i l'autoestima però sense canvis en les habilitats metacognitives.

Millora de les qualificacions acadèmiques

Malgrat que la majoria dels treballs no estaven encaminats a millorar les qualificacions acadèmiques, la conducta prosocial es considera un factor predictor positiu i significatiu de l'èxit acadèmic (Inglés et al., 2009. Citat en Romersi, Martínez Fernández, i Roche, 2011). A la investigació de Caprara i al. (2014), es va observar una millora de les qualificacions acadèmiques en aquells estudiants que van participar al seu programa, remarcant els resultats esmentats com a part d'un augment del clima positiu en l'aula. En aquesta mateixa línia, Walker, Ramsey, i Gresham (2004) van trobar que la competència social i emocional dels estudiants es relaciona amb el seu èxit acadèmic. Els estudiants competents social i emocionalment creen un ambient de classe que afavoreix l'aprenentatge i, com a resultat, els mestres dediquen menys atenció i energia a gestionar els problemes de conducta (Kramer, Caldarella, Young, Fischer, i Warren, 2014).

Es considera convenient treballar sobre els factors protectors dels xiquets per tal d'aconseguir millors resultats en els programes. Leadbeater, Thompson, i Sukhawathanakul (2016) van estudiar dos factors de protecció: el lideratge prosocial dels estudiants i les expectatives de responsabilitat social dels mestres. S'ha vist que els increments d'aquests factors s'associen amb reduccions en la victimització entre companys i problemes de salut mental i de comportament.

Augments en el lideratge prosocial i la responsabilitat social estan relacionats amb disminucions en agressió, victimització i problemes emocionals.

És rellevant que les intervencions se centren a formar als professors en l'adquisició de coneixements i habilitats que permeten promoure l'ús d'estratègies afectives recolzant el creixement emocional i conductual del xiquet (Reinke et al., 2014). Açò és significatiu, perquè els estudiants que mostren comportaments disruptius a l'aula són més propensos a desenvolupar relacions coercitives amb els seus mestres (Ladd, i Burgess, 1999), augmentant el risc de trastorns emocionals, conductuals i de problemes acadèmics quan les relacions assenyalades s'estableixen a primerenca edat (Hamre, i Pianta, 2001).

Els efectes positius trobats als programes de prevenció s'han observat tant en educació general (McGoey, Schneider, Rezzetano, Prodan, i Tankersley, 2010. Citats en Bowman-Perrott et al., 2016) com en educació especial (Salend, Reynolds i Coyle, 1989). Destacar l'equivalència de la influència de les característiques individuals i contextuals en l'efectivitat de les intervencions preventives (Hughes, Cavell, Meehan, Zhang, i Collie, 2005; Metropolitan Area Child Study Research Group [MACS], 2002. Citat en Bierman i al., 2010).

Discussió

En aquest treball s'han mostrat propostes d'intervenció prosocials en l'àmbit educatiu preuniversitari. Després de la revisió, es constata la rellevància d'intervindre amb programes que afavorisquen el desenvolupament socioemocional. Aquest tipus d'intervencions, d'una banda, augmenten la conducta prosocial, la competència social i l'adquisició d'estratègies per resoldre conflictes; i d'altra banda, disminueixen els comportaments agressius, destacant la reducció en l'agressió relacional. Totes aquestes competències i aptituds afavoreixen un clima positiu a l'aula comportant millores en les qualificacions acadèmiques.

És de gran interès la intervenció als àmbits d'educació formal preuniversitària a través de programes de prevenció per fomentar actituds prosocials i evitar el desenvolupament de problemes de conducta. Lorente, Martí-Vilar, i Puchol-Fraile (2015) van comprovar com la conducta prosocial exerceix una influència significativa sobre la competència social. Aquests autors estableixen que el desenvolupament de la competència social pot ser un dels mitjans que contribueix a potenciar autèntiques relacions humanes, a més de solucionar conflictes de convivència.

Quant als problemes de conducta, s'observa com els comportaments agressius es vinculen al fracàs escolar, absentisme, problemes emocionals i consum de substàncies. Tenint en compte que actualment al sistema educatiu hi ha una manca de foment d'habilitats emocionals i socials com a part longitudinal y

transversal dels plans d'estudis, s'adverteix com els alumnes no compten amb suficients destreses per a resoldre conflictes d'una forma òptima. Inclòs, aprenen a relacionar-se mitjanant l'agressió com una forma «senzilla» d'aconseguir els seus objectius. En aquesta línia, Stanis i Anderson (2014) afirmen que els xiquets que no desenvolupen habilitats d'autoregulació són més propensos a involucrar-se en conductes d'alt risc. A més, Yuste i Pérez (2008), refereixen que fins i tot la pròpia família percep que els problemes de convivència que sorgeixen són causa de falta d'educació en valors.

Per tant, ja que les habilitats emocionals i socials no s'adquireixen de manera automàtica, es fa necessari instaurar programes d'intervenció prosocial que proporcionen als xiquets estratègies efectives per al seu desenvolupament (Garaigordobil, 2014). Els xiquets passen una gran part del seu temps a l'escola, sent de vital importància la promoció d'un clima positiu basat en valors prosocials. En aquest context, es necessita una coordinació adequada entre tots els integrants del sistema educatiu per poder d'ur a terme dits programes i desenvolupar professionals motivats en aquesta matèria.

S'ha esmentat al treball la responsabilitat que tenen els pares en el procés de socialització del xiquet. És d'una gran utilitat la seua instrucció per tal que aprenguen a modificar aspectes fonamentals de la interacció pares-fills i puguen fomentar la conducta prosocial reduint o eliminant els comportaments que no són adaptatius (Olivares-Olivares, Rosa, Olivares, i Macià, 2012). Amb això es pretén que els pares s'impliquen i es responsabilitzen mitjançant un paper actiu en la prevenció dels problemes de conducta dels seus fills.

Es considera indispensable promoure intervencions dirigides als pares basades en la promoció d'estils educatius fonamentats en el suport, l'afecte, la comunicació i el control no autoritari de la conducta. També, programes en el context educatiu que radiquen les conductes d'assetjament en totes les seues modalitats, i projectes que estimulen l'empatia, la inclinació entre iguals i la regulació emocional (Garaigordobil, 2014).

Sembla indiscutible el paper protector que les actituds prosocials exerceixen sobre la conducta de les persones. Per aquesta raó, s'han de construir mecanismes que faciliten la promoció i foment de programes socioemocionals en l'àmbit educatiu y social. Ací, els psicòlegs escolars han de crear estratègies per impulsar d'una forma integral dits programes fent que es responsabilitzen tot l'entorn pròxim del xiquet. D'aquesta manera, s'aconsegueix que els joves ixen de l'educació obligatòria, no només amb un bon currículum acadèmic, sinó amb unes bases sòlides d'educació socioemocional que propicie ciutadans responsables amb aptituds y actituds que faciliten la creació d'una societat més empàtica, igualitària, solidària i, en definitiva, prosocial.

El present treball compta amb algunes limitacions que seria interessant tindre en compte per a futures investigacions. En primer lloc, als resultats no s'ha

fet distinció entre xiquets i xiquetes, de manera que seria convenient analitzar en futurs estudis si existeixen diferències de gènere en els comportaments prosocials. En segon lloc, la cerca d'articles ha sigut en un període concret (2008-2017), sent convenient buscar en un espai més ampli per observar l'evolució de la temàtica. A més, la cerca s'ha realitzat principalment en la base de dades WOS, podent haver exclòs treballs d'interès. Finalment, assenyalar que la majoria dels estudis inclosos en la revisió no s'han fet a Espanya, per la qual cosa es recomana que en pròximes investigacions s'analitze si les diferències culturals provoquen canvis als resultats.

Referències

Els articles que porten aquest símbol (*), són els que han segut seleccionats per a la revisió sistemàtica.

- Bierman, K., Coie, J., Dodge, K., Greenberg, M., Lochman, J., McMahon, R., i Pinderhughes, E. (2010). The Effects of a Multiyear Universal Social-Emotional Learning Program: The Role of Student and School Characteristics. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 78*(2), 156-168. doi: 10.1037/a0018607 (*)
- Bowman-Perrott, L., Burke, M. D., Zaini, S., Zhang, N., i Vannest, K. (2016). Promoting Positive Behavior Using the Good Behavior Game: A Meta-Analysis of Single-Case Research. *Journal of Positive Behavior Interventions, 18*(3), 180-190. doi: 10.1177/1098300715592355 (*)
- Caprara, G. V., Luengo, V. P., Gerbino, M., Zuffianò, A., Alessandri, G., Vecchio, G., Caprara, E., Pastorelli, C., i Bridglall, B. (2014). Positive effects of promoting prosocial behavior in early adolescence: Evidence from a school-based intervention. *International Journal of Behavioral Development, 38*(4), 386-396. doi: 10.1177/0165025414531464 (*)
- Cortina, M. A., i Fazel, M. (2015). The Art Room: An evaluation of a targeted school-based group intervention for students with emotional and behavioural difficulties. *The Arts in Psychotherapy, 42*, 35-40. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.aip.2014.12.003>>. (*)
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., i Spinrad, T. L. (2006). Prosocial development. En W. Damon i N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology, Vol. 3: Social, emotional and personality development* (pp. 646-718). New York: John Wiley i Sons.
- Espelage, D. L., Rose, C. A., i Polanin, J. R. (2016). Social-Emotional Learning Program to Promote Prosocial and Academic Skills Among Middle School Students With Disabilities. *Remedial and Special Education, 37*(6), 323-332. doi: 10.1177/0741932515627475 (*)

- Fernández, M. A., Viguer, P., i Cantero, M. J. (2015). Eficacia del programa de Pensamiento Prosocial en Entornos Educativos para el desarrollo de la competencia social de adolescentes en situación de riesgo de inadaptación social. *Información Psicológica*, 110, 39-50. doi: 10.14635/IPSIC.2015.110.6
- Fishbein, D. H., Domitrovich, C., Williams, J., Gitukui, S., Guthrie, C., Shapiro, D., i Greenberg, M. (2016). Short-Term Intervention Effects of the PATHS Curriculum in Young Low-Income Children: Capitalizing on Plasticity. *J Primary Prevent*, 37, 493-511. doi: 10.1007/s10935-016-0452-5 (*)
- Garaigordobil, M. (2005). Diseño y evaluación de un programa de intervención socioemocional para promover la conducta prosocial y prevenir la violencia. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia CIDE. Secretaria General Técnica.
- Goleman, D. (1995). Emotional intelligence. New York: Bantam Books.
- Garaigordobil, M. (2014). Conducta prosocial: el papel de la cultura, la familia, la escuela y la personalidad. *Revista Mexicana de Investigación en Psicología*, 6(2), 146-157. Recuperat de <<http://www.medigraphic.com/cgi-bin/new/resumen.cgi?IDARTICULO=70550>>.
- Garaigordobil, M., Martínez-Valderrey, V., Maganto, C., Bernarás, E., i Jaureguizar, J. (2015). Efectos de Cyberprogram 2.0 en factores del desarrollo socioemocional. *Pensamiento Psicológico*, 14(1), 33-47. doi: 10.11144/Javerianacali.PPSI14-1.ecfd (*)
- González, M. D. (2000). *Conducta prosocial: evaluación e intervención*. Madrid, España: Morata.
- Griese, E., i Buhs, E. (2013). Prosocial Behavior as a Protective Factor for Children's Peer Victimization. *J Youth Adolescence*, 43, 1052-1065. doi: 10.1007/s10964-013-0046-y (*)
- Hare, R. D. (2006). Psychopathy: A clinical and forensic overview. *Psychiatric Clinics of North America*, 29(3), 709-724. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.psc.2006.04.007>>.
- Inglés, C. J., Martínez-González, A. E., i García-Fernández, J. M. (2013). Conducta prosocial y estrategias de aprendizaje en una muestra de estudiantes españoles de Educación Secundaria Obligatoria. *European Journal of Education and Psychology*, 6(1), 33-53. doi: 10.1989/ejep.v6i1.101
- Játiva, R., i Cerezo, M. A. (2014). The mediating role of self-compassion in the relationship between victimization and psychological maladjustment in a sample of adolescents. *Child Abuse & Neglect*, 38(7), 1180-1190. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2014.04.005>>. (*)
- Kramer, T., Caldarella, P., Young, K. R., Fischer, L., i Warren, J. S. (2014). Implementing Strong Kids School-Wide to Reduce Internalizing Behaviors and Increase Prosocial Behaviors. *Education and treatment of children*, 37(4), 659-680. doi: 10.1353/etc.2014.0031 (*)

- Leadbeater, B. J., Thompson, K., i Sukhawathanakul, P. (2016). Enhancing Social Responsibility and Prosocial Leadership to Prevent Aggression, Peer Victimization, and Emotional Problems in Elementary School Children. *Am J Community Psychol*, 58, 365-376. doi: 10.1002/ajcp.12092 (*)
- Leff, S., Waasdorp, T. E., i Paskewich, B. (2016). The Broader Impact of Friend to Friend (F2F): Effects on Teacher–Student Relationships, Prosocial Behaviors, and Relationally and Physically Aggressive Behaviors. *Behavior Modification*, 40(4) 589-610. doi: 10.1177/0145445516650879 (*)
- Lorente, S., Martí-Vilar, M., i Puchol-Fraile, I. (2015). La competencia social i la conducta prosocial en estudiants de secundària. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 16(2), 175-191. doi: 10.7203/anuari.psicologia.16.2.175
- Maganto, C. (1994). En M. Garaigordobil i C. Maganto (eds.), *Influencia de la familia y de la escuela en la socialización y la conducta prosocial*. San Sebastián: Servicio Editorial Universidad del País Vasco/EHU.
- Martí-Vilar, M. i Lorente, S. (2010). Factores determinantes de las conductas prosociales. En M Martí-Vilar. *Razonamiento moral y prosocialidad*. Fundamentos. Madrid: CCS. doi: 10.13140/RG.2.1.5095.6002
- Martí-Vilar, M. i Lousado, D. (2010). Relación entre la cognición y la conducta moral. En M. Martí-Vilar. *Razonamiento moral y prosocialidad*. Fundamentos. Madrid: CCS. doi: 10.13140/RG.2.1.3589.0408
- Martí-Vilar, M. i Palma, J. (2010). Progreso en los modelos teóricos de la Psicología Sociomoral. En M. Martí-Vilar. *Razonamiento moral y prosocialidad*. Fundamentos. Madrid: CCS. doi: 10.13140/RG.2.1.2812.8484
- Martí-Vilar, M., Gimeno-Navarro, C. i Álvarez, J. A. (2017). Intervención prosocial en prisiones: una revisión de la literatura. *Humanismo y trabajo social*, 17, 75-98. Recuperat de <<http://www.eutleon.es/revista.asp>>.
- Martí-Vilar, M. (2008). Las necesidades humanas desde la psicología moral. *Papeles De Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, 102, 89-101. Recuperat de <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2698952>>.
- Martí-Vilar, M. (2010). *Razonamiento moral y Prosocialidad*. Fundamentos. Madrid: CCS. doi: 10.13140/RG.2.1.4906.5120
- Muratori, P., Bertacchi, I., Giuli, C., Nocentini, A., Ruglioni, L., i Lochman, J. E. (2016). Coping Power Adapted as Universal Prevention Program: Mid Term Effects on Children’s Behavioral Difficulties and Academic Grades. *J Primary Prevent*, 37, 389-401. doi: 10.1007/s10935-016-0435-6 (*)
- Oberman, L. M., Ramachandran, V. S., i Pineda, J. A. (2008). Modulation of mu suppression in children with autism spectrum disorders in response to familiar or unfamiliar stimuli: The mirror neuron hypothesis. *Neuropsychologia*, 46(5), 1558-1565. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2008.01.010>>.

- Olivares-Olivares, P., Rosa, A., Olivares, J., i Macià, D. (2012). Las escuelas de entrenamiento de padres. En L. M. Llavona y F. X. Méndez (Ed.), *Manual del psicólogo de familia*, Madrid: Pirámide.
- Pérez-Fuentes, M. C., Álvarez-Bermejo, J. A., Molero, M. M., Gázquez, J. J., i López Vicente, M. A. (2011). Violencia Escolar y Rendimiento Académico (VERA): aplicación de realidad aumentada. *European Journal of Investigation in Health, Education and Psychology*, 1(2), 71-84. <<http://dx.doi.org/10.1989/ejihpe.v1i2.6>>.
- Reinke, W., Stormont, M., Herman, K., Wang, Z., Newcomer, L., i King, K. (2014). Use of Coaching and Behavior Support Planning for Students with Disruptive Behavior Within a Universal Classroom Management Program. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 22(2) 74-82. doi: 10.1177/1063426613519820 (*)
- Roche, R. (1997). *Educación prosocial de las emociones, actitudes y valores en la adolescencia*. Recuperat de <http://pro-social.net/castellano/docs/028_RR_edu_pro.pdf>.
- Romersi, S., Martínez-Fernández, J., i Roche, R. (2011). Efectos del Programa Mínimo de Incremento Prosocial en una muestra de estudiantes de educación secundaria. *Anales de psicología*, 27(1), 135-146. Recuperat de <<http://revistas.um.es/analesps/article/view/113561>>. (*)
- Schell, A., Albers, L., von Kries, R., Hillenbrand, C., i Hennemann T. (2015). Preventing behavioral disorders via supporting social and emotional competence at preschool age. *Dtsch Arztebl Int*, 112, 647-654. doi: 10.3238/arztebl.2015.0647 (*)
- Schonert-Reichl, K., Smith, V., Zaidman-Zait, A., i Hertzman, C. (2012). Promoting Children's Prosocial Behaviors in School: Impact of the «Roots of Empathy» Program on the Social and Emotional Competence of School-Aged Children. *School Mental Health*, 4, 1-21. doi: 10.1007/s12310-011-9064-7 (*)
- Stanis, J. J., i Andersen, S. L. (2014). Reducing substance use during adolescence: A translational framework for prevention. *Psychopharmacology*, 231(8), 1437-1453. <<https://doi.org/10.1007/s00213-013-3393-1>>.
- Umino, A., i Dammeyer, J. (2016). Effects of a non-instructional prosocial intervention program on children's metacognition skills and quality of life. *International Journal of Educational Research*, 78, 24-31. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.ijer.2016.05.004>>. (*)
- Walker, H. M. (2004). Commentary: Use of evidence-based intervention in schools: Where we've been, where we are, and where we need to go. *School Psychology Review*, 33, 398-407. Recuperat de <<https://search.proquest.com/openview/fe9a0b3ccdc7da6d6e7f57990e865cd/1?pq-origsite=gscholar&cbl=48217>>.

- Yuste, N., i Pérez-Fuentes, M. C. (2008). Las cuestiones familiares como causa de la violencia escolar según los padres. *European Journal of Education and Psychology*, 1(2), 19-27. Recuperat de <<http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=129318696002>>.
- Zuluaga-Lotero, A. M., Arias-Gallo, L. M., i Montoya Gómez, M. (2015). Proyecto Mosqueteros: una propuesta de intervención en el aula para favorecer los procesos de inclusión escolar. *Pensamiento Psicológico*, 14(1), 77-88. doi: 10.11144/Javerianacali.PPSI14-1.pmpi (*)
- Zumalabe, J. M. (1993). *Modelos teórico-explicativos de la conducta prosocial*. En M. Garaigordobil i C. Maganto (eds.), *Socialización y conducta prosocial en la infancia y en la adolescencia* (pp. 11-31). Bilbao: Universidad del País Vasco.

Data de recepció: 07-01-2018
Data d'acceptació: 30-11-2018